

LAİKLİK

Doç.Dr. Sami SELÇUK*

Türkiye'nin, laiklikten vazgeçmek şöyle dursun, onu kırılmalara uğratma lüksü bile yoktur. Olamaz da.

Türkiye, laiklik ilkesini Anayasasına geçirmiş az ve mutlu ülkelerden biridir (md. 2, 10).

Ne var ki, bir bünye sağlamsa, sessiz çalışır. Eğer laiklik gibi çok yaşamsal bir konu bir ülkede her gün tartışılıyorsa, onun en azından sıkıntılı bir yönü var demektir¹. Öyleyse, iyileştirmede tutarlı olabilmek için, tanıyı (teşhisi) doğru

* Yargıtay Başkanı

¹ Öte yandan bir konu, aşırı biçimde tartışıldığında çoğu kez yörüngesinden uzaklaştırılıyor, içeriksizleşiyor, beklentiler ön plana çıkıyor. Sağlıklı bir tartışma için ona karışan yabancı öğeleri dışlamak güçleşiyor. 6 Eylül 1999'daki konuşmamda, laikliğin Türkiye'nin yumuşak karnı olmayı sürdürdüğünü belirtmiştim. Sayın ECEVİT de, yıllar önce laikliğin Türkiye'nin "Achilleus topuğu" olduğunu söylemişti. Son yıllarda da, sorumlu bir devlet adamı olarak, bu konuda duyarlı olmaya ve ılımlı yaklaşıma sık sık değinmektedir. Bir yazarımıza göre, laiklik Türkiye'nin başat sorunlarından biridir. Aslında laiklik, sorun değil, sorundur. Bir başka yazara göre ise, laiklik kavramı, gerilimi siyasetin odağına taşımış, bilimin ve siyasetin açamadığı bir kilit olmuş, kutuplaşmaya yol açmışsa, kaygan zemindeyiz demektir. O zaman laikliği savunanlara düşen görev, laikliğin gerçek mantığını bulmak ve onu yaşama geçirmektir. Laikler ve laiklik karşıtları kavgasında kimsede üstünlük şansı yoktur. Ancak, büyük olasılıkla bir yenileni olabilir. O da demokrasidir. (KILIÇBAY, Mehmet Ali, Demokrasiye Geçit Vermeyen Düşman Kardeşler: Dincilik ve Laikçilik, Türkiye Günlüğü, n.29, s.117; TÜRKÖNE, Mümtaz'er, Türk siyasetinin eskimeyen kilidi: Laiklik, Türkiye Günlüğü, sayı, 21. s.10,15; KEYMAN, Fuat, Nasıl Bir Liberal Demokrasi? Diyalog, 1996, sayı:1, s.95). Bu nedenle hepimize önemli bir görev düşüyor: Sorunu örtmek değil, açmak ve olumlu çözümleri bulmak. Tartışma elbette olacaktır. Ancak ak/kara kesinlemelerinden, düşünce alanını daraltan kısır döngüden kaçınarak, birbirimizi iyice dinleyerek ve tartışarak iyi çözümlere ulaşabiliriz. Konu ciddidir. Kolay teslim olmayan bir sorun karşısındayız. Şurasından burasından olayına getirip düğümler atarak ya da ağırları novaljinle durdurarak, "oldu işte çözdük" diyemeyiz. Kaba yalınlaştırma, yüzeyselleştirme tuzağına da düşemeyiz. Kendimizi aldatmayalım. Üstelik sorunlar ertelenerek çözülemez, sadece kronikleşirler. GÖLE'nin dediği gibi, seçkinler laiklikle demokrasiyi barıştırarak, İslamcılar da kesin doğruyu kendilerinin temsil ettikleri düşüncelerine sınır koyarak totaliterlikten uzaklaşırlarsa, çözüm kolaylaşacaktır. "Tek doğru çözüm"den "çözüm yolları"na kaymanın üreticiliğini algılamalıyız. DAVER, Bülent, Türkiye Cumhuriyetinde Laiklik, Ankara, 1955, s.2; BAŞGİL, Ali Fuat, Din ve Laiklik, İstanbul, 1955; ÖZEK, Çetin, Türkiyede Laiklik, İstanbul, 1962; TAPLAMACIOĞLU, Din Sosyolojisi, Ankara s.249 vd, 271vd.; HAFIZOĞULLARI, Zeki, Laiklik, Ankara, 1998, s.3-5. Teokrasiden demokrasiye geçişle ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: ARSEL, İlhan, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, Ankara, 1975).

koymak; laikliğin ortak evrensel tanımından kırılmalara uğramamış yerel uygulamaya ulaşmak zorundayız.

Demokraside devlet, toplumun çoğulcu yapısını benimser ve onu özendirir. Avrupa Konseyinin, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ve düşünürlerin ortak görüşleri budur. Gerçekten Avrupa Konseyine göre, çoğulcu demokraside, “din çeşitliliği zenginliktir (...) Bu yüzden bütün dinlere eşit gelişme koşulları sağlanarak çoğulculuk korunmalıdır (...) Demokrasi çoğulcudur ve gerçeklerin çeşitliliği üzerine kurulmuştur (...) Çoğulculuk korunmalı ve her dine gelişme olanağı sağlanmalıdır². Avrupa İnsan Hakları Mahkemesine göre “Yüzlerce yılda güçlkle kazanılmış olan ve demokratik toplumla bütünleşen çoğulculuk konusunda yetkililerin görevi, çoğulculuğu yok ederek gerginlik nedenini (kolay yoldan) ortadan kaldırmak değil, (dinsel) toplulukların birbirlerine karşı hoşgörülerini artırmaktır”. “Zira demokratik toplumun temeli çoğulculuktur³.”

Çoğulculuk, düşünce ve inançlar karşısında devletin yansızlığını gerektirir. Devletin bu konuda ne dayatacağı resmi bir görüşü ne de bir dini vardır. Bunlar özgür yurttaşların özgür tercihlerine bırakılmıştır. Böylece çoğulculuk, devletin yansızlığını, yansızlık da laikliği gerektirir⁴. Devlet, düşünceler karşısında yansız olursa, düşünce

² Conseil de l' Europe, Religion et démocratie, Rapport Doc. 2270, 27.11.1998, Commission de la culture et de l'éducation, Rapporteur: M. Luis Maria de Puig, Espagne, Groupe socialiste, s.1,3,4, (bundan böyle dipnotlarında Rapport denilecektir. S.S.). Çoğulculuk, herşeyden önce toplumun dokusunu oluşturan kuralların ve bu kurallarla oluşan kurumların çokluğu ve çeşitliliğidir (...) Normatiflik olgusunun yapısı çoğulcudur (PEFASSİ, BOBBIO, iletin: HAFIZOĞULLARI, s.29,53). Gerçek laiklik dini dışlamaz, tersine onu güvence altına alır. O yüzden laiklikten en çok bir dine inananlar yararlanırlar.

³ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin Yunanistan'la ilgili verdiği son kararlardan biri: İbrahim Şerif, 14.12.1999, paragraf no.49,53. Mahkeme, daha önce de aynı görüşü birçok kez yinelemiştir. Örneğin, Avusturya'yla ilgili Arzte für das Leben davası, 21.07.1978, paragraf no.32; Campbell ve Cosans kararı, 22.03.1983, Kokkinakis, 25.05.1993. (Bütün Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ve incelemeleri şu yapıttan ve sayfalarından alınmıştır: PITTITI/ DECAUQ/ IMBERT, La Convention européenne des droits de l'homme, Commentaire article par article, Paris, 1996, sayfa: 113, 114, 186, 187, 353-368, 398, 409-411, 506, 507, 512, 533-540, 601, 999-1008). Sayın ARSLAN, (Ahmet), (İslam, Laiklik ve Çağdaşlaşma, Türkiye Günlüğü, n.29, sayfa 134) şöyle diyor: “Laikliği din karşıtlığının veya dindışlığın kişiliksizleştirici ortak paydaşı üzerinde değil, herhalde insan hayatını renklendirici ve zenginleştirici özelliği zemini üzerinde savunmak gerekir”.

⁴ TOURAINE, Alain, Qu'est-ce que la démocratie? Paris, 1994, s.22; DURAN-PRINBORGNE, Claude, La laïcité, Paris, Dalloz, 1996, s.27, 28, 45, 87, 88, 133; RÉMOND, René, La laïcité et ses contraires, Pouvoirs, 1995, n.75, s.15; ERDOĞAN, Mustafa, Demokrasi, Laiklik, Resmi İdeoloji, Ankara, 2000, s.298, 302, 304; ADAMS, Arlin M./ EMMERICH, Charles J., (L. Boyacı), Din ve Özgürlük, İstanbul, 1990, s.81, 89, 94; AUTIN, Albert, Laïcité et liberté de conscience, Paris, 1930, s.189; MAGRO, Maria Beatrice, Etica laica e tutela della vita umana: Riflessioni sul principio di laicità in diritto penale, Riv. dir. proc. Penale, 1994, n.4, s.1392 vd.; TURGUT, Mehmet, Laiklik ve Demokrasi, Türkiye Günlüğü, n.29, s.112; BAŞGİL, s.14; ARSAL, S.M., Teokratik Devlet ve Laik Devlet, Tanzimat, I, İstanbul, 1940, s.83; HAFIZOĞULLARI, S.34; GÖLE, İslami..., s.14-16;

özgürlüğü; dinler karşısında yansız olursa laiklik sağlanmış olur. Laik devlet, hiçbir dine karşı değildir; hiçbir dini de kayırıp korumaz; belli bir iyiyi, yaşam biçimini hiç kimseye zorlamaz. Belli bir dünya görüşünü ve/ya da dini resmileştiren bir devlet, bunların dışındakileri önceden mahkûm etmiş ve bir noktada bunlara karşı zor kullanması kaçınılmaz hale gelmiş olur⁵. Böyle bir devlet totaliterdir, tekelcidir; eşitliği çiğnemek, yurttaşları sınıflara bölmek durumundadır. Oysa, demokratik devlette yurttaşlık bir öğretiye ya da dine bağlılığı gerektirmez⁶. Bu yüzden, laik devlet, halka, özellikle gençliğe belli bir ideolojiyi aşlamaya (endoctrinement) kalkışamaz; bir devlet dini yaratamaz⁷ ve dinsizlik de aşılabilir⁸.

Devlet, bir dine yaslanır, hukuku, buna göre kotarır ve dini devlete egemen kılar, teokrasi; devlet dine egemen olur ve onu güdümlerse laisizm⁹ söz konusu

ROBERT, Jacques, (İ.Er), Batıda Din-Devlet İlişkileri, Fransa örneği, İstanbul, 1998, s.53 vd. Kilise ve devlet karşılıklı bağımsız olurlarsa, devletin yansızlığı, negatif değil, pozitif ve yapıcı olur (**TORFS**, Rik, Etat et Engises en Belgique, Etat et Eglises dans l'Union Européenne, Baden 1997, s.18). Bu yansızlık, 12.12.1993 tarihli Rusya Federasyonu Anayasasında açıkça vurgulanmıştır (md.13). Bu vurgu, federasyon yapısına mal edilmemelidir. Çağcıl devlet anlayışı böyledir.

⁵ **TOURAIN**, s.22; **RÉMOND**, s.10; **BERGOUNIOUX**, Alain, La laïcité, valeur de la république, Pouvoirs, 1995, n.75, s.18, 21; **ERDOĞAN**, s.303, 304. Her görüş ya da inanç, bu arada laiklik, nötr bir yönetim ilkesi olmaktan çok, yaşam biçimi olarak algılanır ve uygulanırsa, kuşkusuz totalite ister istemez kayar, onu durdurmak güç olur (**GÖLE**, İslamî..., s.14, 15). Çağcılık (modernité), kanıların total çerçevede değil, bireysel tercihler doğrultusunda oluşmaları gerektiğini önerir. Bireyi düşüncenin odağına oturtur. Kutsalın değişmezliği ise, başkaldırı sapkınlık (hérésie) sayar, bireyi üretmez, birey üreten düşüncüyü yadsır. O yüzden, çağcılık laikliktir (laïcité). Her bireyin totalikten uzaklaşıp kendi kısmılığına çekilmesi, bütünü düzenlemekten vazgeçmesidir. Başkaldırının bir arada yaşaması, bireyin tek başına bile olsa, başkaldırısını bütün topluma karşı savunmasıdır (**KILIÇBAY**, s.118, 119).

⁶ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kokkinakis kararı, 25.06.1993

⁷ Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kjeldsen, Busk Madson ve Pedersen kararı, 07.12.1976. 1689'da Hoşgörü Üzerine adlı yapıtında Locke, "Din (inanç), yasalar yoluyla düzenlenemez" demiştir (**BOUILLON**, Hardy, John Locke, Ankara, 1998, s.30).

⁸ **DURAN-PRINBORGNE**, s.128, 129, 137, 142. Milli Eğitim Bakanı Jospin (şimdilerde Başbakan), 12.12.1989 tarihli genelgesinde öğrencilerin kafa ve vicdanlarına hiçbir ideolojik/dinsel telkinde bulunulamayacağını vurgulayarak "laiklik-ayrılık"tan, "laiklik-çekimsizlik" yorumuna ulaşmıştır (**DURAN-PRIN-BORGNE**, s.129). Öğrencilerin eleştirel ufukları geliştirilmeli, ancak, demokratik yurttaşlık gereği olarak dinlerin felsefeleri de öğretilmelidir (**RAPPORT**, s.3).

⁹ Uygar toplumun en ileri aşaması laik kültürdür. Teokratik kültür ise yaşını doldurmuştur. Eski çağlarda, daha çok teolojik dönemlerde teokrasi söz konusuydu. Din ve devlet tekte bütünleşmişti. Her halk Tanrısına tapıyor, her Tanrı halkı yönetiyordu (**DE COULANGES**, Fustel, ileten: **COLKARD**, n.300). Laik kültür, uygar toplumun seçimi değil, zorunluluğudur. Dinle devlet ayrıysa, hukuk dindir, din de hukuktur. Bu teokratik devlettir. Dinle devlet ayrıysa hukuk din değildir, din de hukuk değildir. Bu laik devlettir. (**HAFIZOĞULLARI**, s.33, 41, 58-60, 69; **OZANKAYA**, Özer, Atatürk ve Laiklik, Ankara, 1981, s.3). Max **WEBER** ve **ROBERTSON** laisizmi "sezaropapizm" diye adlandırıyorlar. Robertson, dinle (kiliseyle) devletin birliğinin yanı sıra düşük düzeyde din/kilise

olur. Teokrasi de, laisizm de dinler arası ve devletle dinler arası çatışmalara yol açmışlardır. O nedenle laiklik de çoğulcu olmalı, laisizme dönüşmemelidir. Laiklik bireyi değil, devleti sınırlar¹⁰.

Teokrasi, laikliğin karşıtı ve düşmanıdır; demokrasinin seçeneği değil, yadsınmasıdır¹¹.

Nasıl şovinizm ulusçuluğun yozlaşmış biçimiyse, laisizm de laikliğin yozlaş(tırıl)mış biçimidir¹².

özerkliği de olsa, yine “sezaropapizm”in var olduğu görüşündedir, ileten: **ERDOĞAN**, s.306, 306; **ROBERT**, s.49 vd.

¹⁰ Laiklik ve Atatürk’ün Laiklik Politikası, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1980, s.54; **DURAN-PRINBORGNE**, s.35, 40, 44 vd., 56, 60, 66, 77, 87, 88, 104, 110, 117, 120, 122, 126, 128, 132, 133, 148; **COLLIARD**, Claude-Albert, *Libertés publiques*, Paris, 1972, n.311, 312, 315; Fransız Danıştayının 29.09.1972 tarihli kararı (İleten: **DURAN-PRINBORGNE**, s.126); **ERDOĞAN**, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Ankara, 1999, s.236, 239, 240; **YAYLA**, Atilla, *Siyaset Teorisine Giriş*, Ankara, 1998, s.95, 97. Benzer görüş: **TANİLLİ**, Server, *İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?*, İstanbul, 1998, s.212, 214.

¹¹ **RAPPORT**, s.12. Nerede teokrasi varsa, orada dinler arası savaş vardır. Laiklik ise barıştır. Bir örnek vereyim. Tekrasinin benimsendiği İspanya’da engizisyon başyargıcı Torquemada, katolik görünüp yahudi olmayı sürdüren Marrano’ları kovuşturur, yahudilerin kutsal günü olan Cumartesi günleri, temiz gömlek giyen ya da evinin bacasından duman tütmeyenleri tutuklardı. Bu dönemde 16.000 kişi öldürülmüş, 90.000 kişi cezalandırılmıştır.

¹² Laisizm sözcüğü, Türkçe’de “laikçilik” (Nur **VERGİN**, Ayşe **KADIOĞLU**, M. **TÜRKÖNE**, M. A. **KILIÇBAY**, A. **ARSLAN** Kemal **GÖZLER**), “otoriter, sözde, baskıcı laiklik” (**ERDOĞAN**), “laikleştirmecilik” (Selçuk, Arkoun), “militan laiklik” (Abel, Mehmet Turgut, Lachaume, Duron-Prinborgne, s.126), “laiklik taklidi” (Başgil), “Jakoben laiklik” (Mardin) (İleten: **ERDOĞAN**, *Demokrasi...*, s.315, 316; *Anayasal Demokrasi*, s.235, 236, 241) gibi sözcüklerle karşılanıp anlatılmaktadır.

“Laisizm” kavramını iyi algılamak zorundayız. Bunun için işe laiklik kavramından başlamak gerekir. Kimilerine göre, “laiklik” bile halâ bir “bukalemun sözcük”tür (Mgr **BORNET**), (İleten: **TROTABAS, j-B.** *La notion laïcité dans le droit de l’Eglise catholique et de l’Etat républicain* Paris, 1961, s.9). Öte yandan din (Kilise) ve devlet ayırımının büyük ustalarından Jules Ferry, geçen yüzyılda senatoda aynı kökten türetilen “laïcisation” sözcüğünü kullandığında, Senatör M.Delsol, “barbara res, barbara vox” diye bağırmıştır (13.12.1879) (**CAPÉLAN**, Louis, *Histoire contemporaine de la laïcité française*, Paris, 1957, s.137). “Laïque” sözcüğüne, ilk kez 13. Yüzyılda rastlanır. 16. Yüzyıla dek çok az kullanılır (**BLOCH**, O., *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, 1932, II). Bu sözcük Yunanca “laos”tan gelir, Latince’ye geçer ve din adamı ya da dindar olmayan anlamında kullanılır. Kilise, başlarda “laikos” sözcüğünü kendine bağlı kişiler için “cleskos” sözcüğünü ise dini yöneten ve öğreten papazlar v.b. için kullanmıştır. Çünkü o dönemde herkesin Kiliseye bağlı olduğu varsayımı benimsenmiştir. 16. Yüzyıldan sonra, “clericus”, “clerc” (din adamı), clergé (ruhban) sözcükleri Fransızca’ya girer. “Laicus” denilen ve Kiliseye bağlı olanlara daha sonraları isim ve sıfat olarak “lai” denir ve bunun çirkin (laid) sözcüğü ile karışmaması için “laïc” (eril) ve “laïque” (dişil) sözcükleri türetilir. Dilin serüveni daha bitmemiştir. Fransa’da, resmi okullarda öğrenimin yansızlığı tartışmaları başladığında, kronolojik sırayla, “laïcisme” (laisizm, 1842), “laïcisation” (laikleştirme, 1870), “laïciser” (laikleştirmek, 1870), “laïcité” (laiklik, 1871) sözcükleri dile girmiştir. Bu arada, “clerc” (din adamı) sözcüğü daha sonraları, bilgin, aydın gibi

anlamalarda da kullanılmıştır (G. De Lagarde, iletin: **TROTABAS**, s.10, 11). Bu sözcüklerin tarihsel gelişmeleri hakkında geniş bilgi için şu yapıta bakılmalıdır: **BAYET**, Albert, Pour une réconciliation française, laïcité XXe siècle, Paris, 1958, s.27-35).

Fransızca'nın temel sözlüklerine göre "laiklik" (laïcité), dinin sivil toplumdaki ayrılmasını öngören siyasal sosyal anlayışı ve/ya da bu ilkeye göre örgütlenmiş, dinsel anlayıştan arınmış olanın niteliğini anlatır. Fransa'da benimsenen 28.03.1882 tarihli Yasa bu doğrultudadır. Kilisenin siyasal/yönetimsel iktidarı kullanmasını önleyen bu sistemde, devletin dinsel, Kilisenin de siyasal iktidarı kullanması olanaksızdır. Sivil ve dinsel toplum bu ilkeye göre ayrılmıştır (Le Robert, Dictionnaire historique de la langue française, Paris, 1994, I, s.1096; Le Petit Larousse Illustré, Paris, 1993, s.587; **GÖZLER**, Kemal, Türk Anayasa Hukuku Dersleri, Bursa, 2000, s.122; **SEZİK**, Sarpel, Laiklik ve laisizm üzerine, Serbest Çizgi, 1999 Güz, sayı 8 s.8,9; **DURAN-PRINBORGNE**, s.8, 9). Fransız Akademisinin sözlüğüne göre de, laiklik 1935'te öğrenimin, yasanın, kurumun dinsel yansızlık niteliğidir ve kamu otoritelerinin yansızlığıdır. Henri Capitant'ın hukuk sözlüğünde ise, sivil toplumun dinsel toplumdaki ayrılmasıdır (**TROTABAS**, s.11)

Aynı sözlüklere göre laisizm (laïcisme), kurumları laikleştirme yandaşlarının Kilisenin yönetiminde laiklere yer ve kurumlara dinsel olmayan bir nitelik verilmesini amaçlayan bir öğretiler, ideolojidir.

İtalyanca'da laicismo (laisizm) sözcüğü, Kilise otoritesinin müdahalesinden düşüncüyü ve insan etkinliğini özgür kılmayı amaçlama; laiklik (laïcité) ise, laik (din adamı ya da dindar olmayan) olanın konumu anlamına gelmektedir (Dizionario Garzanti della lingua Italiana, Roma, 1995). Ayrıca İtalyanca'da din adamları (chierici) ve laikler (laici) ayrımı çok eskidir (**FERRA-BOSCHI**, Mario, Laici, Enciclopedia del diritto, Milano, 1973, XXIII, s.273-283).

Ülkemizde, evrensel, daha doğrusu küresel sözcükler ve terimler ne yazık ki, kimileyin içleri boşaltılarak ve onlara yeni anlamlar yükletilerek ya da birbirlerinin yerlerine geçirilerek kullanılmaktadır. Laiklik ve laisizm sözcükleri de bundan payını almıştır. Bunlar, eşanlamlı değildir. Laiklik, bu durumu, niteliği; laisizm ise belli bir amacı gerçekleştirmek isteyen ideolojiyi anlatmaktadır. Laisizm, profan söylemler, ama dinsel bir inşa içinde olan bir idealliktir. Bu yüzden öncelikle laisizm ile laikliği birbirinden ayırmak gerekmektedir (**KILIÇBAY**, s.119). "Kavramlar yansızdır" (**WEBER**, Max), doğru konuşurlar.

Yaklaşık yüzyıldır Fransa'da laiklik tartışmaları yapılırken "laisizm" in başkaldığı vurgulanagelmiştir. Fransız yazarları, bu iki kavramı birbirlerinden ayırmaktadırlar. Laiklik, başkalarının dinsel duygularına saygıda; laisizm ise, zaman zaman zora başvurarak bireysel baskıda yoğunlaşmaktadır. Daha 1926'da yazdığı bir yapıtta **LIGOT**, (Laïcisme et laïcité, 1926, s.3), laikliğinde aynı sonucu doğuracağını; Yves de la **BRIÈRE** de, laisizmin, sosyal ve ahlaki yaşamı, Tanrı düşüncesinden bağımsız olarak örgütlemeyi amaçladığını ileri sürmüşlerdir. Mgr-**BAUDRILLARD**'a göre, laisizm için Kilise, bir ortak değil, her zaman korkulan bir rakiptir. 1930'da **MAGNIN**, onu "sapık öğreti" ilan eder. Buna karşılık 1948'de **BOURLIER**, laisizmin resmi yaşamda laikliğe dönüşerek dinsel ya da mitolojik alanda devletin tam yansızlığı ve bağımsızlığı olduğunu söyler. Tartışmalar bu çizgide sürüp gider (**TROTABAS**, s.10, 11, 96, 205, 206,212).

Laisizmin en aşırı biçimi, Fransız Devriminin ilk yıllarında (1789-1795) ve, materyalizme dayandığı ve dini afyon olarak benimsediği için sistemin doğası gereği, komünist ülkelerde uygulanmıştır.

Son çözümlemede, laiklik ile laisizm ayrı ayrı kavramlardır ve ayrı kurumsallaşma ve uygulamalara yol açmışlardır. Laisizm, "rejime göre din" ister ve dini belirler, güdümler. O yüzden çatışmalara gebe olur. Oysa, laiklik "dine göre rejimi" ve "rejime göre dini" reddeder. Bu nedenle **ARKOUN**'un da belirttiği gibi, belki de, "laiklik kavramını, bugün halâ kullanılabilir kılabilcek biricik şey, laiklik ile laisizm (sözcük, metinde "laikleştirmecilik" diye çevrilmiştir. S.S.) arasındaki ayırımıdır" (**ARKOUN**, Mohammed, İslam'ı ve laikliği bugün yeniden düşünmek, **ABEL**, **ARKOUN**, **MARDİN**, Avrupa'da

Etik, Din ve Laiklik, İstanbul, 1995, s.15). Bu iki terimin başlıkları tartışmasının Fransa'da çıkmasının bir anlamı vardır. Çünkü Fransa'da laikliğin değil, laisizmin uygulandığı görüşü egemendir (ABEL, s.38). Fransız devrimcilerinin, din ve ibadetleri yok etme girişimleriyle başlayan ve ruhbanın kökünü kazımaya dayanan anlayışlarının uzantıları bugün de bir ölçüde sürmekte, dine karışan, onu güdümlen, aşırı pozitivist, gerçek laikliği ve devlet yansızlığını zaman zaman dolanlı biçimde dışlayan, ya da tehlikeye düşüren, sosyalist ülkelerde din karşıtlığını öngören, dini kimileyin zararlı ya da yararsız, dinsel gelenekleri gelişmeyi engelleyici gören, geleneği dinden arındırmayı amaçlayan, dinsel inançların bireysel ve toplumsal yansımalarından hoşlanmayan ve bu amaçları gözettiği için bir "izm"e yani ideolojiye dönüşerek, laiklik gibi bir niteliğe vurgu yapmayan en uç anlamda "laisizm" Fransa'da laikliğin çocukluk hastalığıdır (LACHAUME, DURAN-PRINBORGNE, s.126; TANİLLİ (MİLİTAN LAİKLİK DİYOR), Tark Z. Ekinci'ye yollama yaparak da "yönlendirilen laiklik: laïcisme dirigé" diyor, s.227, 228; YAYLA, s.99; ERDOĞAN, Anayasal..., s.235, 236, 241; Demokrasi..., s.7, 8, 9, 263, 272, 306, 315; VERGİN, Nur, Din ve devlet ilişkileri, Düşüncenin "bitmeyen senfonisi", Türkiye Günlüğü, sayı, 29, s.12-14; TÜRKÖNE, Mümtaz'er, Türk Siyasetinin eskimeyen kilidi: laiklik, Türkiye Günlüğü, n.21, s.11; AUTIN, Albert, Laïcité et liberté de conscience, Paris, 1930, s.1; Laiklik ve Atatürk'ün Laiklik Politikası, Genelkurmay..., Ankara, 1980, s.11; DAVER, s.4; ARKOUN, Mohammed, (H. Yücel), İslam Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1999, s.31; HOCANOĞLU, Durmuş, Sekülerizm, laisizm ve Türk laisizmi, Türkiye Günlüğü, n.29, s.44, 55). TOURAIN de, militan rasyonalizm ya da laisizmin başka mutlakçı politikalar kadar tehlikeli olduğunu, zira onların da kendi ilkelerini uygulamak için devletin cezalandırıcı yönüne başvuracaklarını vurgulamaktadır (s.172).

Saniyorum, iki terimin başlıklarını anlatmak için bu kadar kaynak yeterlidir. O yüzden başka kaynaklara yollama yapmıyorum.

Ancak, bu arada Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Dairesi Başkanlığınca yayımlanan yapıtta (s.11), laisizmin asıl anlamı yukarıdaki gibi verildikten sonra, bu sözcüğün küçümseyici anlamda da kullanıldığına değiniliyor. Besbelli ki, bu yapıtı kaleme alan yazar, yukarıda yollama yaptığım Autin'den esinlenen Daver'e dayanarak bu görüşe ulaşmış, ancak bir noktayı gözden kaçırmıştır. Çünkü, Autin ve Trotabas, sözcüğün böylesi bir anlamından söz etmemekte, yalnızca bilim dışı yazılarda (polemiklerde) bu anlamda kullanıldığını belirtmektedirler. Öte yandan, hiçbir sözlükte, laisizmin küçümseyici anlamda kullanıldığına değinilmemektedir. Kullanılsaydı, benzeri sözcüklerde yapıldığı gibi, buna da yer verilirdi. Kaldı ki, bu olgu, her sözcüğün başına gelebilir. Örneğin, "demokrasi" sözcüğü de tarih içinde her zaman olumlu anlamda kullanılmamış, kimileyin alt sınıfların kendi çıkarları için ülkeyi yönetmeleri anlamında ele alınmıştır. Ancak, bugün yalnızca, insan hak ve özgürlüklerine yaslanan halk yönetimi/rejimi anlamına geliyor. Olumsuz anlamda kullanılmıyor.

Bana gelince, "laisizm" ile "laiklik" terimlerinin ayrı anlamlara geldiğini saptadıktan sonra, "laisizm" terimini 1994'te çıkan bir dizi yazımda (Laiklik/sivil toplum/homo democraticus, Milliyet, 12-15 Mart 1994), "laikleştirmecilik" diye Türkçeleştirmiştim. Ancak, daha sonra, laisizm karşılığı kullanılan "laikçilik" teriminin genelde benimsendiğini görünce ben de kullanmaya başladım. İtiraf edeyim ki, "laikleştirmecilik" ve "laikçilik" sözcüklerinin ikisini de gönül rahatlığıyla benimsemiş değilim. Ayrıca bu polemige de yol açmamak için, daha iyisi bulununcaya değin, şimdilik "laisizm" terimini yeğlemektedirim. Ne var ki, bir üzüntümü de burada dile getirmek istiyorum. Bu iki terimin arasındaki ayırım bilimseldir, bunlar birbirlerinin yerine kullanılamazlar. Yalnızca görüşlerle, hiçbir inceleme yapmadan, bu iki terimi özdeşleştirmek kaba bir yanılgıdır. Ayrıntılardan yola çıkılarak, bir düşüncenin özü çürütülemez. Bu bir. Öte yandan, laisizm teriminin yerleştiği için "laikçilik" diye kullananların hepsini, belli görüşün sahipleri diye algılamak ve sunmak daha da yanlış. Bu iki. Bu yanlış, bir de yasak ekleniyor. Gerçekten Abdülhamit'in "burun", 12 Eylül yöneticilerinin "devrim",

Laiklik, tarih, kültür, toplum, uygarlık olgusu olan dinin varlığını benimseyerek yola çıkar¹³.

“ülkü” gibi sözcükleri yasaklamaları gibi, “laisizm” karşılığı kullanılan sözcükleri bayağılaştırarak (vulgarize ederek) aforoz etmek hem yanlış, hem yersiz, hem de üzücüdür. Bu üç. Bunların arasında, saygın bilim adamlarının bulunması ise çok düşündürücüdür. Evrensel kavramlar üzerinde mülkiyet hakkımız yoktur. Yalnızca yararlanma (intifa) hakkımız vardır. Aynı kavramlara başka başka anlamlar yükleyorsak, ortak dilimiz yok demektir. Bu bir beyin travmasıdır. 2600 yıl önce Konfüçyüs buna değinmişti. Bu dört. Bilimsel yapıtlarda, ders kitaplarında yer alan bir sözcüğü, hiçbir düşünceyi ömür boyu kınamamış insanları düşünceyi küçümseyici anlamda kullandıkları kurgusuyla suçlamak, kaygı vericidir. Çünkü, bir yerde kendi tutumunu empati yoluyla onlara mal etme ve, üzülerek söyleyeyim ki, bilgisini bilimsel merak ve metodik kuşkuyla sorgulamayanların, analitik inceleme yapmadan kategorik yargıda bulunma girişimleridir bu. Sadi ne kadar da haklıymış şöyle derken: “Sormaz ki bilsin; sorsa bilirdi. Bilmez ki sorsun; bilse sorardı”. Bu da beş.

¹³ Tarih ve edebiyat, Eski Yunan, Roma, Türk, Çin, Mısır söylencelerinden, Ortaçağ öykülerinden; felsefe Ermiş Augustinus’tan, Aquino’lu Thomas’tan, Gazzali’den vazgeçemez. Devlet/Kilise (din) ayrılığı, ikisi arasındaki diyalektiği koparmamakta, egemenlik alanlarını düzenlemektedir. Dinsiz birey olabilir. Ama Atatürk’ün deyişiyle dinsiz toplum olmaz. Olmamıştır da. Bir bakıma her uygarlık, bir dinin çerçevesinde biçimlenmiştir. 1789-1795 arasında Fransa’da, Stalin Rusya’sında, Pol Pot’un Kamboçya’sında, Polonya’da dini yasaklama ve toplumu dinsizleştirme girişimleri ters sonuçlar vermiş, dinler güçlenerek geri dönmüşlerdir. İnançlarını korumak için yoksul ve hasta insanların bile nelere katlandıklarını dünyadaki yer altı kentleri (katakombalar), Sumela manastırları, orduları pes ederek Hıristiyanlığı resmi din olarak benimseyen Roma İmparatorluğu kanıtlamaktadırlar. Bilimsel incelemeler, baskının dinleri güçlendirdiğini ortaya koymaktadır. Yeter ki, bir din, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin deyişiyle herkesçe bilinebilir bir boyuta ulaşsın, “vicca” dini gibi uydurma olmasın (KILIÇBAY, s.118; DURAN-PRINBORGNE, s.120, 136; RAPPORT, s.3, 5; ABEL, s.39; Laiklik..., Genelkurmay..., s.19; TANİLLİ, s.227; YAYLA, s.99; ABEL, s.38; ROBERT, s.53, 56, 58. Bu arada şunu da belirtmekte yarar vardır: Garaudy’ye göre, Karl Marx, 1843’te henüz 25 yaşında iken ve Feuerbach’çıyken, Engels’le birlikte yazdıkları “Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisine Giriş” adlı yapıtta “din halkın afyonudur” formülünü kullanmıştır. Aslında bu formül, Feuerbach’a aittir. Marx ve Engels, 1846’da kaleme aldıkları “Alman İdeolojisi” adlı yapıtta Feuerbach’ın dinle ilgili görüşlerini eleştirirler. Hatta 1843’teki yapıtta bile şöyle der Marx: “Dinsel çöküntü, bir bakıma, gerçek çöküntünün anlatımıdır”. Bu söz, din olgusunun diyalektik niteliğini belirleyen bir ilk adımdır. Marx ve Engels, olgunluk dönemlerinde din olgusunu yeniden ele almışlardır ve dinin insanları savaşımdan alıkoyduğu tezinden uzaklaşmışlardır (GARAUDY, Sosyalizm ve İslamiyet, s.39, 40). Amerika Birleşik Devletlerinin kurucuları, değişik görüşleri temsil etseler de, devletin, dinin ve ahlakın etkisi olmadan yaşayamayacağı konusunda görüş birliği içindeydiler. Kurumsal ayırım, ne seküler bir toplumu, ne de dinin toplumsal yaşamdan dışlanmasını gerektirir. Yurttaşların dinsel gereksinimleri, sivil toplum aracılığıyla karşılanma olanakları sağlanmalıdır (ADAMS, Arlin M./EMMERICH, Charles J., (L. Boyacı), Din ve Özgürlük, İstanbul, 1990, s.44, 88, 11-113). Kamu düzeni, kamu güvenliği, kamu ahlakı ve kamu sağlığına aykırı düşmediği sürece devlet bunlara engel olamaz. Türkiye, çağcılığa (modernlik) kendi dışında elde edilmesi gereken Batının malı olarak değil, toplumsal bir keşif olarak bakmalıdır. Çağcılık, ancak yerli kültürel kimlikler ve toplumsal dokular üzerine kurulabilir. Türkiye çağcılığı üretmeli; yalnızca tüketmemeli, çağcılığın çözdüğü ülke değil, birleştirdiği ülke olmalıdır (GÖLE, s.17).

Yasalarda tanımı olmasa bile, laikliğin içeriği belli, hukuksallığı kesindir. Bir ülkede laiklik varsa, devlet hiçbir biçimde dinsel iktidarı, din de hiçbir biçimde siyasal iktidarı kullanmayacak, kutsal ile kutsal olmayan alanlar ayrılacak; devletle din ve kurumları birbirlerinden bağımsız; devlet, dinsel yansımalara karşı eşit uzaklıkta, kimileyin, istisnalar (okul, cezaevi, ordu, hastane gibi alanlarda isteğe uygun olarak din adamları görevlendirilebilir) dışında, bunlara ilgisiz, hatta bilinçli olarak onlar hakkında bilgisiz olacak, dinleri ayırmayacak, onlara karşı çıkmayacaktır. Hukukun kaynağı insan aklı ve iradesi olacak, devlet de bu hukukla yönetilecektir¹⁴.

¹⁴ DURAN-PRINBORGNE, s.7, 11, 19, 20, 21, 56, 58, 70, 112; COLLIARD, n.313; GÖZLER, s.131-133; YAYLA, s.95; ARKOUN, s.21; ABEL, s.30; ERDOĞAN, Demokrasi..., s.264, 297-299; RÈMOND, S.9; TROTABAS, s.124, 125, 132, 178. Maurice Schumann ve Lavisse'in laiklik tanımları için bkz. TROTABAS, s.149, 208.

Ancak, din ve devlet ayrılığı katı değil, her zaman ve her yerde görecedir (ADAMS/EMMERICH, s.66). Laiklik, devleti ve toplumu dinden bütünüyle arındırmak değil; dini, hukuktan ve siyasetten özgür kılmak, uzak tutmaktır (YAYLA, s.95; ERDOĞAN, Demokrasi..., s.307). Dine dayanmak başka, dinden esinlenmek başkadır (HAFIZOĞULLARI, Zeki, Laiklik, İnsan Düşünce ve İfade Özgürlüğü, Ankara, 1997, s.12; GÖZLER, s.131-133). Din/Kilise ve devlet ayrılığı, hiçbir dönemde diyalogu bitirmemiştir (DURAN-PRINBORGNE, s.120). Laisizmin ülkesi Fransa'da bile bu böyledir. 1958 Anayasası, "Milli Meclis Yüce Tanrı'nın (Ètre suprême) önünde ve korumacılığında aşağıdaki insan ve yurttaş haklarını tanıyarak ve duyurur" diyen 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesine gönderme yapmaktadır. O yüzden Fransız devletinin laik değil, tanrıci (deist) olduğunu söyleyenler bile olmuştur (CELERIER, Thibault, Dieu dans la Constitution, Les petites affaires, 05.06.1991, n.67, s.20). Kanada Anayasasının başlangıcında Tanrı'nın üstünlüğü vurgulanmıştır (BRUN, Henri/TREMBLAY, Guy, Droit constitutionnel, Cowansville Québec, 1990, s.900-901). Kural şudur: Laik devlette, hiçbir şey kültürün bir parçası olan dinden soyutlanamaz. Yerindelik çerçevesinde bir etik değer olarak ondan esinlenilebilir. Ancak, kesinlikle dinin gereği olarak, dine dayanılarak hukuk ve siyaset yapılamaz. Zira laik düzen, dini bireysel bir kurum olarak algılar. Ancak, mutlaklık iddiasıyla dinin hukuka egemen olmasını benimseyemez (HAFIZOĞULLARI, s.19-21, 29; GÖZLER, s.131-133; ERDOĞAN, Anayasal..., s.241, 242; Demokrasi..., s.297, 298; YAYLA, s.94; TROTABAS, s.133).

Öte yandan, laiklik ilkesine, anayasalarında yer veren batılı ülke sayısı az, ama resmi devlet dini olanlar çoktur. İngiltere, Danimarka, İrlanda, İspanya, İsveç, Norveç, Yunanistan gibi. Yine batılı ülkelerde Kilise, öğrenim, sağlık gibi birçok soruna el atmıştır. Örneğin, İngiltere'de Anglikan/Presbiteryan kiliseleri, devlet kilisesidirler. Kraliçe Anglikan kilisenin başıdır. Lordlar kamarasında ruhani lordlar bulunur. Alman Anayasasına göre devlet kiliseyi tanıyarak, Kilisenin tüzel kişiliği ve hukuksal yeterliliği vardır (Anayasa, md.140), vergi toplar. Kilise ile devlet işbirliği vardır, ama özdeşliği yoktur. Ancak bu ülkeler, hukuksal açıdan laiklikte büyük mesafe almışlardır (TÜRKÖNE, s.11, 12; La Laïcité (ortak yapıt), Paris, 1960, PUF, s.201 vd; Histoire de la laïcité, Bruxelles, 1979; ROBBERS, Gerhard, Etats et églises dans l'Union européenne, Baden-Baden, 1997, s.39-118, 317-360; DURAN-PRINBORGNE s.27; ZYLBERBERG, Jacques, Laïcité connais pas: Allemagne, Canada Etas-Unis, Royaume-Uni, Pouvoirs, n.75, s.37-63; KÖKTAŞ, M. Emin, Din ve Siyaset, Ankara, 1997, 72 vd.; ROBERT, s.21, 22; LUCET, Charles, Les relation de l'Eglise et l'Etat, Pouvoirs, 1981, n.18, s.122-140).

Hiçbir din özü gereği laik değildir. Çünkü devletin ve toplumun alanlarıyla ilgilenmeyen bir din yoktur. Olamaz da. Zira her din, insan gereksinmelerine yanıt vermek iddiasıyla ortaya çıkar. Bu

yüzden hiçbir din boşluğa seslenmez. Dahası hemen hemen her din, mutlaklık ve evrensellik niteliği gereği, başka bir dinin varlığına da katlanamaz. Bu açıdan laik düzenle de bağdaşamaz. Ancak laik düzen, çoğulcu yapısı gereği her dinin yan yana yaşamasına izin verir. Özellikle büyük dinlerin evrensellikleri de bundan kaynaklanır. İslamiyet kadar, Hıristiyanlık da böyledir (AKARSU, Bedia, Laiklik, sekülerizm ve din, Cumhuriyet, 14.12.1999; TÜRKÖNE, s.12; HAFIZOĞULLARI, s.29; FUKUYAMA, François, (D-A., Canal), La Fin de l'histoire et dernier homme, Paris, 1993, s.251. Ancak Fukuyama, bizzat dinin özgür toplumu yaratmadığını vurguladıktan sonra, Hıristiyanlığın, hedeflerini laikleştirerek bir yerde buna izin verdiğini, özellikle Protestanlığın dini özel bir alana indirgeyerek, ruhban sınıfını dışladığını, dinin müdahalesini önlediğini, Hinduizm ve Budizm'in ise demokrasiye bir ölçüde izin verdiklerini, Ortodoks Yahudilik ve Köktendinci İslam'ın ise tümelci olduklarını, İslam dünyasında Türkiye'nin, sıkıntılarına karşın, tek laik ve demokrasiyi benimsemiş ülke olduğunu belirtiyor).

İsa'nın "benim egemenliğim göklerde", "Tanrı'nın hakkını Tanrı'ya, Sezar'ın hakkını Sezar'a verin" sözleri, Farisilerin tuzağına düşmemek, Roma'nın baskısından kurtulmak içindir. Matta İncili'ndeki bu âyetlere (22/21. Ayrıntı için "22/15-22" âyetler birlikte okunmalıdır) karşılık, Luka İncil'indeki (22/38) iki kılıç öğretisi, her iki dünyada da egemenliğin simgesi olmuş ve yüzyıllarca süren iktidar kavgalarına yol açmıştır. Bu kurama göre, Tanrı Hıristiyanlığı savunmak için papaya iki kılıç vermiştir. Papa ruhlara hükmeder. Ruh ise ontolojik olarak bedene üstündür ve Tanrı'nın göksel karlığını temsil eder. Kral ise Tanrı'nın kölesidir, yeryüzü krallığını temsil eder. Son çözümlemelerde papa iki kılıcı birden elinde tutar. Bu anlayış katolik toplumda daha yaygın olduğundan, Tanrı Sezar'a egemen olmuştur. Ortodokslukta ise Tanrı Sezar'a yani din devlete bağlıdır. Protestanlıkta ise Tanrı ile Sezar'ın işleri birbirinden ayrıdır (ROBERT, s.13; ARKOUN, Mohammed, (H. Yücel), İslam Üzerine Düşünceler, İstanbul, 1999, s.28, 29; HOCAOĞLU, s.40. Karşı görüş: HİRŞ, Ernest, Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri, Ankara, 1996, s.111). Öte yandan, İslam'ın hoşgörülü ve çoğulcu yapısı nedeniyle demokrasi ve laiklikle bağdaştığı ileri sürülmüştür (GÜLER, İlhami, Çağdaş Arap düşüncesinde din-siyaset (devlet) tartışması, Türkiye Günlüğü, n.29, s.152-168; BERZEG, Kâzım, Liberalizm, din, Müslümanlık, Türkiye Günlüğü, n.29, s.135-141; AKDEMİR, Salih, Kur'an ve Laiklik, İstanbul, 2000). Atatürkçü görüş de bu doğrultudadır (KIŞLALI, A. Taner, Kemalizm, Laiklik ve Demokrasi, Ankara, 1999, s.137 vd.). Ayrıca İslamın, çıkışından iki yüzyıl sonra Abbasiler döneminde parlak bir uygarlığa ulaştığı, ikiyüz Yunanca yapıtın bu dönemde Arapça'ya çevrildiği, tanrıbilim, fıkıh, felsefe üzerine oturan uygarlığın, İslam'ın kendi çağcılığını yaratabileceğini ve bilimsel gelişmeyi sağlayabileceğini kanıtladığı ve ortadoğu uygarlığının temel katalizörü olduğu belirtilmiştir (AKTAN, Gündüz, İslam ve modernite, Radikal, 16.12.1999; Başbakan Sayın ECEVİT'in sabah gazetesine İslam ve laiklik üzerine verdiği demeç, Sabah, 9.8.2000. İslam'ın uygarlığa katkıları için bakınız: GARAUDY, Sosyalizm..., s.19 vd.). Kanımca gerçek tehlike, Engelhard'ın vurguladığı gibi, dinde, özellikle İslam'da değil, barbarlığı meşrulaştırmak için, hangisi olursa olsun dinden ya da etikten üretilen dogmatik ve hoşgörüsüz tutumlardadır (İslam, İslam'la Hıristiyanlık ve köktendinciliğin analitik değerlendirmesi için bakınız: ENGELHARD, Philippe, La Troisième Guerre Mondiale est Commencée, Paris, 1997, s.181, 222). Ayrıca İslam'da hoşgörü değerlendirmesi için bakınız: KYMLICKA, s.138).

Bu durumuyla laiklik dört amacı birden gerçekleştiren bir teknik araç-değerdir¹⁵.

Birincisi, din ve vicdan özgürlüğünü sağlar¹⁶.

İkincisi, dinler arasında, devletle din arasında barışı sağlar. Çoklukta birliğin çimentosu budur¹⁷.

Üçüncüsü, eleştirel düşünceli ve akılcı bireyleri yetiştirir, çoğaltır.

Dördüncüsü, düşünceler arasında yarışı sağlayarak, toplumun dinamiklerini harekete geçirir ve toplumsal gelişmeyi kışkırtır¹⁸.

Yeter ki devlet, yansızlık ve çoğulculuk ilkelerini yaşama geçirsin.

Laiklik bu tanımdan saptığı, siyasal iktidar kendi amaçları için dinden yararlandığı ya da dini güdümlenmeye giriştiği, yahut da din siyasal iktidarı ele geçirmeye kalkıştığı anda sorunlar çıkmakta¹⁹, köktendinci akımlar ve uğursuz din sömürüsü harekete geçmekte²⁰ ve bundan geçinmektedirler.

¹⁵ TROTABAS, s.132; VERGİN, s.17; ERDOĞAN, Demokrasi..., s.299; ARSLAN, s.134.

¹⁶ RÈMOND, s.8. Din ve vicdan özgürlüğü iç dünyaya hapsedilemez. Dinsel olgular, yasal sınırlar içinde dış dünyaya yansiyacaktır. İçtihat da bu yoldadır. Devlet, din ve vicdan özgürlüğünü eyleme dönüştürmek için önlemler almak zorundadır. Bu yüzden Jospin'in 12.12.1989 genelgesinde dini iç dünyaya hapsedmesi indirgemeci bir görüştür ve yanlıştır (DURAN-PRINBORGNE, s.12, 17, 81, 150; Laiklik..., Genelkurmay, s.20, 54; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Kjeldsen kararı, 07.12.1976; RAPPORT, s.5; BRUN, Henri/TREMBLAY, Guy, Droit constitutionnel, Cowansville, Québec, 1990, s.896).

¹⁷ TROTABAS, s.221; HERRIOT'nun görüşü de aynı, ileten TROTABAS, s.210. CONDORCET, 1791'de Öğrenim Üzerine Görüş adlı yapıtında ulusal birliğin böyle sağlanacağını söyler. Milli Eğitim Bakanı BAYROU da, 20.09.1994 tarihli genelgesinde, laiklikle "yalnızca bireysel haklara sahip yurttaşlar birliğine değil, yazgı birliği topluluğu olan ulusa ulaşılacağını da vurgulamıştır (DURAN-PRINBORGNE, s.28, 45, 87, 88, 133, 148).

¹⁸ FRANCHIE, Anne-Marie, La laïcité: la parole à la défense, Pouvoirs, 1995, s.95. Din alanındaki yasaklar, entelektüel çoğulculuğu öldürür. Demokrasinin gelişmesini önler. Din, kendini yenileyemez, çağcılılaşamaz. Yinelere durur. Gazzali'den sonra, dinin kendine getirdiği yasak bu sonucu doğurmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın yalnızca "Hanefi"liğe yaşam hakkı tanınması, tanrıbiliminin temel değerleriyle değil, ayrıntılarıyla yetinmeyi gerektirmiş, bu yüzden ülema İslamın düşünülemez/eleştirilemez alanını genişletmiş; ama Avrupa, Descartes, Spinoza, Leibniz, Hobbes, Locke, Rousseau, Voltaire'leri çıkararak yeni ufuklara yürümüştür (ARKOUN, s.19).

¹⁹ RAPPORT, s.2. Dindar toplumlar da laik ve demokratik olabilirler (ERDOĞAN, Anayasal..., s.241).

²⁰ DURAN-PRINBORGNE, s.150. Avrupa Konseyine sunulan ve sık sık yollama yaptığım Raporda, köktendinciliğin dinin sapmış, yozlaşmış bir biçimi, toplumdaki hastalığın belirtisi olduğu, iktidarı araç yaptığı belirtilmekte, ancak dinci köktencilik bakışıyla din ile demokrasi arasında bağdaşmazlık olduğunu ileri sürmenin yanlışlığı da vurgulanmaktadır. Rapora göre devletler dinleri korumalı, dinler arası diyalogu geliştirmelidirler (s.2, 10, 11). (Aynı görüş: YAYLA, s.99, 100). Köktendinci akımlara bakılarak, önseziye dayalı öncüllerden normatif sonuçlar çıkarmanın Hume yasasına aykırı olduğu, olgu dünyası ile norm dünyasının ayrı oldukları, bunlardan birinden öbürüne geçilerek norm

türetilmeyeceği belirtilmiştir (GÖZLER, s.131). Gerçekten bu yanlışlığa ülkemizde sık sık düşülmüştür. Korkular büyütülerek gerçekçilikten uzaklaşmış, sözgelimi özgürlükçü/ılımlı laikliği savunan Prens Sabahattin tutuklanmış, Ağaoglu Ahmet Bey irtica ile suçlanmış, özgürlükçü laikler köktendincilerle mesafelerini açıklamakta zorlanmışlardır (KADIOĞLU, Ayşe, Cumhuriyet İradesi, Demokrasi Muhakemesi, İstanbul, 1999, s.97, 98). Yıllar sonra İsmet İNÖNÜ'nün şu saptamasını iyi değerlendirmeliyiz. Geçmişte, Şeyh Sait başkaldırısının etkisiyle Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kapatılmıştı. 1927'de Nutuk'ta şöyle diyordu Atatürk: "Bu fırka ülkede suikastçıların, gericilerin kalesi, ümit kaynağı oldu". Devrimin büyük önderi, elinde büyüttüğü devrim konusunda elbette duyarlıydı. Ancak bu partiyi kapatan, Takrir-i Sükûn yasasının ve devrimlerin uygulayıcısı, İsmet İnönü, yılların geçmesiyle daha soğukkanlı bir değerlendirmede bulunmaktadır: "Terakkiperver Fırkasını bizim arkadaşlar kurdular. Şeyh Sait İsyanı bizi korkuttuğu için, yeni olan devrimi koruma kaygısıyla bu partiyi kapattık. Ama iyi bir şey olmamıştır. Onu korumalıydık. Hata ettik. Korusaydık, şimdi demokrasi geleneği yerleşmiş olacaktı" (BARUTÇU, F. Ahmet, Siyasi Anılar, s.285). Bu saptama çok ders vericidir. Gericilikle elbette hepimiz kavgalıyız. Ne ki, kurunun yanında yaşın yanmaması için bu konuda çok duyarlı olmak ve Sivas olaylarını yaşayan Türkiye'yi de elbette iyi anlamak zorundayız. Ancak, Türkiye ne Ceyazir'dir ne de İran. İran ve Ceyazir çağcillaşmasında Atatürk devrimi yoktur, laiklik uygulaması hiç yaşanmamıştır. Türkiye, Cezayir gibi yüzyıllarca sömürge yönetiminde kalmamıştır. Türkiye'de demokrasi deneyimi vardır. Düşünsel açıdan çoğulculuk denenmiş, partiler kurulmuştur. Farklılıklar bir arada yan yana yaşamaya durmuşlardır. Türk halkının, dinlere eşit uzaklıkta duran bir devletle, laiklikle sorunları yoktur (GÖLE, s.16). Amerika'da bir Üniversite kenti olan Massachusetts eyaletinde halkın % 44'ü okullarda Darwin'in değil, İncil'deki "yaratılış kuramı"nın okutulmasını istiyor. Oysa Türkiye'deki anket çalışmaları, halkın laiklikten yana olduğunu kanıtıyor. Yapılan bir ankette, dine inananlar % 2,8; dindar sayılırlar diyenler % 54,9'dur. % 22,9'u Kuran'an'dan kuşkulu, % 34'6'sı İslam'ın yeniden yorumlanmasından yanadır. % 24,6'sı dine dayalı parti istiyor, % 60'6'sı istemiyor. Atatürk devrimini destekleyenler % 77,3, Tanrı'ya inananlara hoşgörü oranı % 53; 8 yıllık öğrenimi destekleme oranı ise % 69'dur. Halkın İslam anlayışının hoşgörüye dayandığı anlaşılmakta, % 91 gibi ezici bir çoğunluk, inanç başlıklarının hoşgörü ve barış ortamında korunmasını toplumsal huzur için zorunlu göstermektedir (ÇARKOĞLU, Ali/İTOPRAK, Binnaz, Türkiye'de Din, Toplum ve Siyaset, Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etütler Vakfı (TESEV) yayını, İstanbul, 2000).

Analitik bir incelemeyle çok tutarlı değerlendirmelerde bulunan Sayın Akşit'e göre, "devletin teokratik monarşiden laik cumhuriyete geçerken, "komünizm", "irtica", "bölücülük" kavramlarında yoğunlaşan akımları, "tehdit", "tehlike", hatta "düşman" ilan etmesi, onlara karşı savunucu bir hukuk sistemi geliştirmesi anlaşılır bir durumdur. Ancak, bu savunmanın tabu ve yasalara dayanması laik ve demokratik cumhuriyeti kemiren yıkıcı bir hastalıktır. Bunalımlardan kolayca çıkabilen sağlıklı, laik ve demokratik devlet ve toplum oluşumları için her türlü tabunun ve yasağın bilimsel olarak incelenmesi, eleştirilmesi ve akılcı politikaların geliştirilmesi gerekmektedir." Sayın Akşit, daha sonra Diyanet İşleri Bakanlığı, Aleviler, siyasal İslam'ın gelişmesi dindar kesimdeki çeşitlenme, radikal köktenci İslam'daki kümeleşmeler, Gelner'in köktencilik, köktenakılcılık, görecelikçilik ayırımı, kitabi İslamcılık, demokrat islamcılar, laik kesimdeki İslam'ı şeriate indirgemeyen, buna tasavvuf, felsefe, fıkıh, kelâmı da ekleyen çoğulcu laiklikten yana olanlar, İslami şeraate indirgeyen ve onunla özdeş gören jakoben laikler üzerinde duruyor. Böylece ikisi İslâmî, ikisi laik kesimde olmak üzere dört ayrı küme ortaya çıkıyor. Bu tipolojinin iyi değerlendirilmesi yerinde olacaktır (AKŞİT, Bahattin, Türkiye'de Köy-Kent, Sınıf, Din, Etnisite Farklılaşmaları ve Toplumsal-Kültürel Bunalımdan Demokratik Çıkış, Türkiye'de Bunalım ve Demokratik Çıkış Yolları, TÜBA, Ankara, 1998, s.203, 208-214). Bir başka ortak değerlendirme de şudur: "İslamiyetin şekilsel kalıplardan kurtarılmadan zamana paralel olarak taşınmış olması, her yeniliğe karşı İslamın öne sürülmesine yol

Teokrasi kavgadır; laisizm kargaşadır; laiklik barıştır. “İtfaiye ile ateş arasında yansızlık olmaz”. Devlet elbette itfaiyeden yana olacak, laiklikte karar kılacaktır.

Demek ki, demokrasinin ürünü çoğulculuk ve yansız devlet, bunların doğal izdüşümü de laikliktir. Cumhuriyet demokrasiyle, demokrasi de laiklikle tamamlanır²¹, beslenir ve güçlenir.

Gökkuşağına sekizinci bir renk eklenemez.

açagelmiştir. Böylece gelişken bir din hem işlevini yapamaz duruma gelmekte, hem de reformların önünü tıkamaktadır. Burada altı çizilmesi gereken nokta, gerek İslamı gerek diğer kurumları bu açmaza sokan zihniyettir (...). Bu konuda popüler açıkla-malardan birisi de “dinin bilime engel olduğu”dur. Ama bilimin önündeki engellerin aynı zamanda dini de ekleyip dar bir şekilcilige hapsedmesi ve onun da dönerek yeni bağnazlıklar yaratma olasılığı hiç düşünülmemiştir” (TİTİZ, M. Tınaz/DOĞAN, Hüsnü/BETİL, İbrahim/ PAKDEMİRLİ, Ekrem/TEKELİ, İlhan, Türkiye’de Devlet Denetiminde Reformlar ve Başarıların Değerlendirilmesi, TESEV, İstanbul, 2000, s.23-26).

Sağlıklı sonuçlara ulaşabilmek için, iki nokta gözden uzak tutulmalıdır. Birincisi, hiç bir araştırma yapmadan, el yordamıyla, sezgi gücüyle, analize dayanan ham bilgilerle toplumsal olgular hakkında yargıda bulunulmamalıdır. Toplumsal doku araştırılmadan, İslam’ın, Hıristiyanlığın, Musevilğin, Budacılığın ve benzeri dinlerin bizahiti gerici bir toplumsal tehlike oldukları söylenemez. Tersine, iyi yaklaşıldığı ve izlendiği takdirde din, bütünüleştirici bir etkene dönüştürülebilir. Yukarıdaki bilimsel araştırmanın ortaya koyduğu gerçek de bunu göstermektedir. İkinci de, dinsel, felsefes her akımın her dönemde, ilerlemiş ya da geri kalmış olsun, her toplumunda yazlaşmış ve fanatik yandaşları olmuştur ve her zaman olacaktır da. Evet, bu en ileri toplumlarda, Amerika’da, Fransa’da, Almanya’da da olmuştur. Gelişmekte olanlarda, Hindistan’da, Cezayir’de de olmuştur. Bunların bir bölümü teröre bulaşmıştır, suç örgütüne dönüşmüştür. Bunlarla elbette savaşılacaktır. Ancak, bunlardan dolayı, o akımları ve dinleri sorumlu tutmak, toplumda kargaşaya yol açabilecek, barışı bozabilecek nitelikte büyük bir yanlış. Olayda bilimsel verilere göre tanı koymak ve sorunları bilime göre çözmek zorundayız. Bir kez daha vurgulamak isterim. Kanımca kişisel sezgilere dayalı yığıma bilgiyle değil, bilimsel verilerle yargılarda bulunmak gerekir. Verilere göre Türk halkı güveni hak etmiştir. Korkulara kapılmaya gerek yoktur. Türk halkı bugüne değin yaşanan komünizm, gericilik, grev hakkı, döviz kurlarını serbest bırakma gibi korku ve kuruntuların ne denli yersiz olduğunu kanıtlamış bir halktır (ALKAN, Türker, Devlet batırma sendromu, Radikal, 10.8.200). Binnaz ve Çarkoğlu’nun yapıtındaki önsüzde haalkın “laik-islamcı” diye bölündüğü iddiasının geçersiz, bölünmenin görünüşte olduğu, derinde olmadığı belirtiliyor. Eğer gerçekten bir bölünme varsa, asıl tehlike budur (ALATON, İshak, Sabah, 4.10.1998). Bunu da yine çoğulculuk ilkesiyle aşmalıyız. Zira yasaklar, bölünmeyi sadece hızlandırır (ÖZDALGA, Elisabet, irtica tehdidi ne kadar gerçek?, Milliyet, 4.4.1998).

²¹ TANİLLİ, s.211. Laiklikle demokrasi ilişkisi tartışılmıştır. Laikliğin siyaseti özgür ve özerk kıldığı, düşünsel çoğulculuğun temelini oluşturduğu bir gerçektir. Ancak, demokraside, yalnız inançlar değil, görüşler, iktidar (yasama, yürütme ve yargı) da çoğulcudur. O yüzden ilkin demokrasinin çoğulcu boyutu uygulamaya yansımalıdır. Unutmayalım ki, demokrasi bir üst kavramdır. Kuşkusuz demokrasi ile laiklik arasında sürekli bir geçişin (osmose) vardır. İkisi de birbirinden vazgeçemez. Vazgeçme, her ikisini de yok olma sürecine sokar. Bu nedenle laiklik pek çok demokratik ülkenin anayasasında ayrıca vurgulanmamıştır. Buna gerek duyulmamıştır. Zira, uygulama çoğulcudur, çağcıldır; esasen laiktir (Bu konuda bakınız: GÖLE, İslamî..., 17; KILIÇBAY, s.120; ERDOĞAN, Anayasal ..., s.242; DEMİR, Zekiye, Laiklik demokrasinin olmazsa olmaz şartı mıdır? Yeni Türkiye, n. 18, s.274-281).

Bu nedenle eksiksiz demokrasiyi, laikliği, toplumsal barışı, akılcı toplumu gerçekleştirmek, kesin kalıcı ve örnek sonuçlara ulaşmak, laikliği türev sorunlar doğuran bir sorunsal olmaktan çıkarmak istiyorsak, laikliğin tanımını iyi yapmalı ve onu yaşama geçirmeliyiz. Bu konuda esinlendiğimiz Fransız laikliđini²² Osmanlı ve

²² Fransa'da, "laiklik, barut kokan bir sözcük" (Jean **RIVERO**) ve Cumhuriyette çatışmaların odağı olması, "onu patlayıcı kılan tutkulu yükler taşıması" (J. **FAUVET**, *Le Monde*, 19.5.1950), karanlık/kapalı tartışmalarda ona elektrik yüklüyor (G. **RENARD**) (**DURAN-PRINBORGNE**, s.19 vd.; **TROTABAS**, s.9). 1789-1795 arası Fransa'da dindar, sivile uyar. Devrimcilere göre, toplum için din potansiyel tehlikedir. Din ve tapınmalar yasaklanır. Kiliselerin gümüş takımları eritilerek para, çanlar eritilerek top yapılır. **FOUCHÉ**, mezarlıkları laikleştirmek için kapılarına "ölüm sonsuz bir uykudur" diye yazdırır. Notre-Dame Klisesinin adı değiştirilir, "akıl tapınağı : temple de raison" konur. Her bölgede bir akıl tapınağı açılır. Ulusal Egemenlik Kurulu, her bölge halkının ruhban dairesini ortadan kaldırma hakkı olduğuna ilişkin bir karar çıkartır Convention'dan. Karşı çıkanlar cezalandırılır. 15 ayda 2569 ölüm cezası verilir. Papazlara kırmızı devrim başlıkları giydirilir, işlerine son verilir. Bunlara ilk karşı çıkan Danton'dur. Yer yer başkaldırıları başlar (Courtain, Villequires, Lotet-Garonne ayaklanmaları.) Bu arada "yüksek varlık dini" diye bir din oluşturulur ve çeşitli etkinlikler yapılır. Laisizm bütün şiddetiyle egemendir. 1795-1801 arası devlet kiliseden ayrılır. Laisizm bütün şiddetiyle egemendir. 1795-1801 arası devlet kiliseden ayrılır. 1802'de Condorcet ve Quinet'den esinlenen rejim gelir. 1814'te dinler özgürdür. 1830'da dinlere hazine yardımı yapılır. 1881'de din okuldan kovulur ve okul dünyevileşir. Milli Eğitim Bakanı Jules Ferry, bu gelişmenin amacını sırdaşı Jules Cambon'a şöyle açıklar: "Amacım, Tanrısız ve kralsız bir insanlık örgütlemektir" (**DURAN-PRINBORGNE**, s.19-24; **CAPÉLAN**, s.1-15). Fransa'da cumhuriyet laik okulu, okul da cumhuriyeti kurmuştur (**BERGOUNIOUX**, s.20) 1886, 1887'de yeni düzenlemeler yapılır. 1905'te dinle devlet ayrılır. Dinlere karşı hoşgörü ve ilgisizlik, hatta bilinçli bilgisizlik ilkeleri benimsenir. 1944, 1946, 1951, 1958, 1959, 1978, 1984, 1989, 1993, 1994'te yeni düzenlemelere gidilir (**DURAN-PRINBORGNE**, s.19-24). Fransa'da din-devlet ilişkisi hep gerilimli olmuştur (**ERDOĞAN**, *Anayasal ...*, s.235) ve onca sık yasal düzenlemelere karşı tartışmanın dinmesi de zordur (**DURAN-PRINBORGNE**, s.147). Araştırmacılar, Fransız laikliğinin dünyada benzeri görülmediğinde birleşmektedirler. Fransa'da laiklik değil, karmaşık bir laisizm söz konusudur (**TROTABAS**, s.1, 31, 203-224); **ABEL**, 30, 38; **TÜRKÖNE**, s.13) Görülüyor ki, bizim gibi Anayasasında laikliği tanımlamayan Fransa (**MADIOT**, Yves, *Le juge et la laïcité, pouvoirs*, 1995, n. 75, s.71), laiklik uygulamasına laisizmin en aşırı biçimi olarak, işe dini dışlamayla başlamış, katı kilise (din)/devlet ayırımına buradan da daha yumuşak, açık ve barışçı bir ayırıma geçmiş; onlarca yasa ve sayısız genelge çıkarmıştır. Ancak sorunlu laiklik uygulaması sorunsallığını bugün de sürdürmektedir. Bir Fransa bilim adamına göre (Fransa'da) "Daha dünün sert tartışmalarından, dinle devletin birbirinden ayrılmasını sağlayan Yasadan (1905) hemen sonra bugünün birlikte barış içinde yaşanmasına geçiş için elbette daha çok yol vardır" (**ROBERT**, s.62; **WIEVIORKAA**, Michel, *laïcité et démocratie, Pouvoirs*, 1995, n. 75, s.63).

Geçen yıl İstanbul'da yapılan bir bilimsel toplantıda Prof. Dr. Jean **MORANGE**, Fransa'da laiklik açısından her şeyin iyi olmadığını, laiklik din özgürlüğü arasında dengenin çok kırılgan olduğunu, Fransız devletinin müslümanlar gibi din topluluklarıyla ilişki kurmada zorlandığını vurgulamıştır (*Milliyet*, 27.11.1999). Bununla birlikte Fransa, gittikçe yumuşayan bir laikliğe doğru yürümüştür. Devlet-din ilişkilerinde iki Fransa karşıtlığı büyük ölçüde bitmiş, düşmanca ayırım (séparation hostile) yerini barışçı, sıcak ve yumuşak ilişkiler içinde bir arada yaşamaya dayanan hoşgörümlü ayırma séparation bienveillante) bırakmıştır. (**BAUBEROT**, **ROCHE-POULE**, iletlen: **ANAYURT**, Ömer, Fransa'da klasik-geleneksel laikliğin çözülüşü ve modern laikliğe geçiş (din-devlet

yetmiş yıllık deneyimimizi²³, Avrupa İnsan Hakları Kararlarını²⁴, dünya ülkelerinin

küslüğünden din devlet barışmasına), Türkiye Günlüğü, n.29, s.169-173) Fransız Devrimi, ruhban sınıfını ve Kanonik Hukuku silebilmek için sınırı aşan davranışlara girmiştir. Sözgeşi, Fransa Ceza Yasası, Kanonik hukuka tepki olarak doğduğundan, suçların yarışmasında, “versari in re illicita” kuralını dışlamış, ancak aşırı tepki yüzünden ardı ardına işlenen suçlarda erime sistemini benimsemiş, faili suçlardan en ağıryla cezalandırmakla yetinmiştir. Kilise hukukuna göre “kanıtların kraliçesi ikrardır”. Fransız hukuku kişinin kendine karşı tanık olamayacağını söyleyerek ikrarı uzun süre kanıt olarak benimsememiştir. Kilise hukuku zinada az kanıtla yetiniyordu. Fransız hukuku, zina suç olmaktan çıkıncaya değin (1975), aşk mektuplarını tek kanıt olarak benimsedi.

²³ Araştırmacılar, Türk laikliğinin Fransız laisizminden esinlendiği konusunda görüş birliği içinde-dirler. Bir araştırmacıya göre, Osmanlı döneminden başlayarak, özellikle Fransız pozitivistlerinin amacı, Osmanlı İmparatorluğunu parçalamak değil, Türkiye’deki pozitivist sayısını çoğaltmak ve İslam dininin yerine pozitivistliği geçirmek olmuştur (**KORLAELÇİ**, Murtaza, Tanzimatçılarımız ve pozitivistler, Tanzimatın 15. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, 31 Ekim-3 Kasım 1989, Ankara, 1994, s.43). Esasen, geçen yüzyılda ve erken Cumhuriyet döneminde bizde Batı demek Fransa demektir (**ADIVAR**, A. Adnan, Türkiye’de İslami ve batılı düşüncelerin etkileşimi, Türkiye’de İslam ve laiklik (derleme), İstanbul, 1995, s.20; **TÜRKÖNE**, s.13; **ABEL**, s.30, 38; **KADIOĞLU**, s.28, 97; **GÖZLER**, s.134; **VERGİN**, s.11 vd.; **ERDOĞAN**, Demokrasi ..., s.270 vd.; **MARDİN**, Şerif, Kolektif Bellek ve Meşrutiyetlerin Çatışması, Avrupa’da Etik, Din ve Laiklik, İstanbul, 1995, s.11; **ARKOUN**, s.21; İslam ..., s.37; **TİMUR**, Taner, Türk Devrimi ve Sonrası, Ankara, 1997, s.102 vd.; **TURGUT**, s.108; **HOCAOĞLU**, s.59 vd.). Dinin yönetiminin dinsel topluluklara -ki bunlar tarikatlardır- devlete bırakılması düşüncesini aslında herkes paylaşmaktadır. Ancak Türkiye’deki laikliğin, bu klasik laiklik olmadığı, Türkiye’ye özgü olduğu, kamu yararını sağlamak için devletin din işlerine karışma yetkisi bulunduğu ileri sürülmüştür (Anayasa Mahkemesinin 22.5.1997, 3/3 sayılı kararında yer alan C.Başsavcılığı görüşü, R.G., 2.6.2000; Laiklik ..., Genelkurmay ..., s.17, 54 vd.; **TANİLLİ**, s.229; **KARAKAŞ**, Eser, Vergileme ve Laiklik, Finansal Forum, 19.9.1999). Bugünkü Fransa ve Türkiye’deki laiklik anlayışı ve uygulamasındaki benzerlik ve başlıklar için bakınız: **ULUSOY**, Ali, Fransız ve Türk laiklik anlayışlarının karşılaştırılması, Liberal Düşünce, Bahar 1999, sayı: 14; s.96-101.

Yine araştırmacılar, uygulamanın laisizme dönüştüğü için sıkıntılı doğduğunu, dinde reformu dinin kendi kendisinin yapabileceğini, çoğulculuk ilkesi yaşama geçirilmedikçe, laisizmin sorun yaratacağını, Türkiye’nin çoğulculuğu ulusal birliğe indirgeyerek algıladığını, böylece laikliğin üzerine oturacağı tek dal olan çoğulculuk dalını kestiğini, devletin dinin işlevini yüklenerek devletin hizmetinde laisist bir sistem oluşturduğunu, kutsallıktan çıkmadıkça, çoğulcu ve esnek olmadıkça sorunun çözülmeceğini, laikleşmenin, araçtan çok amaca (telos) ve bir yaşam biçimine dönüştüğünü ileri sürmektedirler (**KADIOĞLU**, s.22, 26, 29, 30, 31, 75-77, 97; **TİMUR**, s.118; **ABEL**, s.38; **VANER**, Semih, Milliyet, 27.12.1999; **VERGİN**, s.10 vd.). Emekli Büyükelçi Sayın Gündüz **AKTAN**, yeni bir yazısında, tarihsel nedenlerle hep güçlü olan devletin, bugün Osmanlı döneminden daha güçlü olduğunu belirtmektedir. Yazara göre, bu “Kısmen de, laikleşmenin dini kutsalı kısmen de tahrir etmesi sonucu oluşan boşluğu, devletin metafizik anlamda kutsallaşarak doldurmasından kaynaklanmaktadır” (Devlet başa, kuzgun leşe, Radikal, 5.8.2000. Kuşkusuz tartışmalı bir görüştür bu.). Bir Atatürkçü aydın, toplumda bir kimlik bunalımı ve değerler boşluğu doğduğunu belirtmektedir (**ARAT**, Neclâ, İdeolojik bağlamda din-bilim-felsefe, Yeni Forum, c.10, n.244 (1 Kasım 1989) s.38). (Bu dönem laikliğinin aydınlarınca nasıl nitelendirildikleri hakkında bakınız: **ERDOĞAN**, Demokrasi ..., s.272). O zaman yapılacak iş bellidir: Laisizmi laikliğe dönüştürmek. Zira “laiklik, dinin yerini alacak yeni bir doğmalar sistemi, yurttaşlar için

benimsenmesi zorunlu bir insan sistemi olamaz” (Laiklik ..., Genelkurmay ..., s.14). Ancak 1920’li, 1930’lu yıllar uygulamasını eleştirirken çok dikkatli ve bilimsel olmak zorundayız. Atatürk, bir eylemci ve devrimciydi. Devrim gülsuyuyla yapılmaz, karşıtlar dışlanarak uygulanır. Bir devrimciyi doğru yargılayabilmek için, sondaj-arşiv yöntemiyle şu ya da bu koşullarda söylediklerinden yola çıkmak, asıl kimliğini yadsımak olur. Onun yürüdüğü çizgiye ve asıl amacına bakmak gerekir. Bu amaç, Atatürk için, kısa erimde Cumhuriyet, uzun erimde demokrasidir. Ancak onun ömrü Cumhuriyete yetmiş, demokrasiye gelecek kuşaklara bırakmıştır. Eğer bu amacı gözetmezsek, kurtuluş savaşında bütün güçleri yanına almak için cumhuriyetçiliğini bir “ulusal sır” olarak vicdanında saklayan Atatürk’ü, kongreleri ve Meclisi açarken yaaptığı konuşmalarda sondaj-arşiv yöntemiyle yakaladığımız padişahlığı ve hilafeti kurtarma sözlerine bakarak yargılama yanlışlığına düşer, onun padişahçı/halifeci olduğunu ileri sürebiliriz. Unutmayalım ki, Atatürk, uygulamayı evrelere ayırarak adım adım yürümüştür. Atatürk’ün yaptıkları bütünleştirilerek yargılanmalıdır. Çünkü, “insan yaptığıdır” (A. **Malraux**). (Atatürk ve Atatürkçülüğe nasıl yaklaşılacağı, yöntem ve tanımlamanın nasıl yapılacağı konusunda 1981’de sunduğum bildiriler için bakınız: Atatürk devriminin sorunsalı ve niteliği, Varlık Dergisi, Mayıs 1982. Atatürk devriminin tanımı ve çözümlemesi, Varlık Dergisi, Eylül 1982. Aynı yazılar, Zorba Devletten Hukukun Üstünlüğüne adlı kitabımda da yer almıştır. S.273-294). O dönemdeki laiklik uygulama ve anlayışı, demokrasiye geçildikten sonra elbette başka olacak, yeniden biçimlenecektir. Atatürk’ün döneminde, Fuad Köprülü başkanlığında bir komisyon din reformu raporu hazırlamış, tapınma biçimini bile değiştirmeye kalkışmıştır (**VELİDEDEOĞLU**, Meriç, Dini ıslah projesi, Cumhuriyet, 18.11.1999; **FEROZE**, Muhammed R., Laiklikte aşırılık ve ılımlılık, Türkiye’de İslam ve Laiklik (derleme), 1995, s.24 vd.). Atatürk büyüklü (karizmatik) bir önderdir ve çok güçlüdür. Onun “Benim isteyip de yaptırılmayacağı hiç bir şey yoktur” dediği dönemdir, bu. Öyle ki, Falik Fıfık Atay’ın “Çankaya”sında belirttiği gibi, bu dönemde Atatürk’e, “emret Paşam, kitabı değiştiririm” diyen din adamları bile çıkmıştır. Ama bu reform, “Ben Luther olmayacağım” diyen Atatürk (**TİMUR**, s.120) tarafından uygulanmamıştır. Bu doğru bir tutumdur. Çünkü laik bir devlette dini din belirler, devlet değil, Atatürk ise, Luther gibi bir din adamı değildir. Dinde reforma gerek olup olmayacağı, bizzat dinin ve buna öncülük eden din adamlarının, Luther’lerin işidir. Oysa Atatürk bir devlet adamıdır.

Atatürkçülüğe yaklaşım yöntemine uymamanın ve kanımca tutarlı olmayan sonuçlar çıkarmanın çarpıcı örneklerinden biri olarak Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel’in aşağıdaki değerlendirmelerini gösterebiliriz. Şimdi, sözü Sayın Demirel’e yazıyı tarihe bırakıyorum. Sayın Demirel şunları söylemektedir: “Bir defa Cumhuriyet’i kuran Atatürk değil mi? Atatürk laik bir Cumhuriyet kurmamış. Eğer şimdi T.C. Devletin kuruluşu yanlışsa o başka. T.C. Devleti kuruluşunda dini olan bir devlettir” (Yalçın Doğan’la konuşma, Cumhuriyet, 5.1.1987). “1924 Anayasasının ikinci maddesinde, T. Cumhuriyeti bir islam devleti olarak tarif edilmiştir. Ve 1920’de, Türkiye Cumhuriyeti kurulmadan önce Meclis, B.M. Meclisi açılırken, 21 Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın bütün ordulara ve vilâyetlere gönderdiği bir tamim vardır. O tamimde camilerde dua edilmesini, Kur’an okunmasını, Mevlid-i Şerif ve Buhari-i Şerif okunmasını ister. Meclis açılırken evvelâ Hacı Bayram’da namaz kılınır, hutbe okunur. Daha sonra dualarla Meclise gelinir, kurbanlar kesilir, Meclis açılır.” 21 Nisan beyannamesinde Meclisin öz görevi olarak “hilafet ve saltanatın” kurtarılmasının yer aldığı saptamasını yapan Sayın Demirel şunları söyler: “Bunlara baktığımız zaman, sıkışınca Allah’a sığınmak, işimiz bitince dinin her şeyini inkâr etmek gibi bir tablo çıkıyor ortaya. 21 Nisan tebliğini çıkaran bir kimsenin, aradan üç yahut iki sene geçmeden, dua eden insanı engellemesini anlayamam doğrusu. Ya birincisine inanacak ya da ikincisine ... Eğer ikincisini yapıyorsa birincisine inanmıyor demektir.” (**GÜLEÇYÜZ** Kâzım, İslâm, Demokrasi, Laiklik, Süleyman Demirel, Mülâkatlar, İstanbul 1991, s.133, 135). “Bugün Türkiye’yi bir arada tutan en büyük bağ, millet bağı olarak söylüyorum. Müslümanlıktır. Allah’a şükür ki müslümanız. Ve bizi

yani sıra Avrupa ve özellikle girmeyi beklediğimiz Avrupa Birliği ülkelerini, tarihsel gelişim, yasal kaynaklar, sistemlerin temel ilkeleri, dinlerin konumları, örgütlenme, dinsel kültür, parasal durum, din adamlarının hukuksal konumlar ve benzerleri açısından değerlendirir ve laikliğin ve laisizm olduğunu gözetirsek, kalıcı sağ esen

millet yapan bağ olduğu için Müslümanız değil, Müslümanlığımız bizi millet yapmıştır". "Kim bunu tahribe kalkarsa altında kalır" (GÜLEÇYÜZ, s.67, 68). "Devletle dinin münasebetleri Osmanlı'da düzgün yürümüşür", ama "Din düşmanlığı, dinsizlik, ilerlemenin şartı sayılmıştır. Bu, Türkiye'de milletle devleti birbirine küstürmüştür". "Millet inkılâp ve saire diye dini üzerine baskı getirildiğini görünce devlete küsmüştür. Türk milleti, Yunan istilâsına karşı aktif mukavemet olarak istiklâl savaşı tepkisini gösterdikten sonra, zaferin akabinde kendi devletinin "modernleşiyoruz" diye din üzerine getirdiği baskılara da pasif mukavemetle tepki göstermiştir. Bu şayan-ı dikkattir. Ve ikisini de kazanmıştır, millet. Çok büyük mukavemet göstermiştir. Küsmüştür devletine. Onun içindir ki, o gibi sözler yürümemiş, bir yerde kalmıştır." (Aynı yapıt, s.36, 37, 62, 138). "Atatürk idaresini ihya etmeye kalktığımız takdirde, netice itibarıyla tek parti idaresini özemekten başka yapacağımız bir şey yoktur." "Atatürk ilke ve inkılâpları diye Anayasanın üstünde Anayasayı aşan bir takım dokümanlar olamaz. Atatürk ilke ve inkılâpları zamanında gelmiş, devrini icra etmiştir" (Aynı yapıt, s.22). "Şayet Kur'an kursları veya din eğitimi bu kanuna ters düşüyorsa, yanlış olan din eitimini değil, Tevhid-i Tedrisat Kanunudur" (Aynı yapıt, s.86). "Türkiye Derviş Vahdeti korkusundan kurtulmalıdır. Din ve dindarlığın tehlike kaynağı olabileceği korkusundan, din ve dindarlık lafının geçtiği yerde "laiklik ihlâl ediliyor" lafından kurtulmak lazımdır." "Efendim, din müslümanlıkta devletin işine karışmasın. Devletin nesine karışıyor din? Nasıl karışacak? Örgütü yok ki. Aksine devlet dinin işine karışıyor. Diyanet İşleri Teşkilatının devlete bağlı olduğu, devletin içinde olduğu ve din görevlilerinin devletten maaş aldığı bir yerde sizin din lafının geçtiği yerde "laiklik bozuluyor" (doğrusu çiğneniyor, S.S.) şeklindeki anlayışınız ne anlam taşır? Ve istediğiniz zaman Cuma hutbelerini istediğiniz gibi okutturuyorsunuz. Gerçeği söylemeye kalkan bir imamı, bir vaizi hemen oradan alıp başka bir yere gönderiyorsunuz. Gerçeği anlatmakla, milleti irşat etmekle -islami açıdan söylüyorum- mükellef bulunan din görevlilerinin üzerinde, maaşları elinizde diye istediğiniz gibi tazyik yapabiliyorsunuz. Diyanet işlerinin yerini tayin edememiş bir Türkiye'de, devletin elinde Diyanet Teşkilatı bulunan bir Türkiye'de din mi devletin işine karışıyor, devlet mi dinin işine karışıyor? Laiklik zedeleniyor. Evet, ama devlet dinin işlerine karışarak zedeleniyor" (Aynı yapıt, s.88-89). Yalçın Doğan'la yaptığı konuşmada da şöyle demektedir: "T.C. Devletin Anayasasının 24. Maddesinde din eğitimi mecburi yapılıyor. Ayrıca Diyanet İşleri Reisliği de devletin idaaresine dahildir. Devletin memurudur. T.C. Devletin dinle olan münasebetini doğru anlamak lâzım. Eğer din lafının geçtiği yerde laiklik ihlâl ediliyor diyecekseniz T.C. Devleti laik değildir".

²⁴ Türkiye Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin din ve vicdan özgürlüğüyle ilgili kararlarını şimdiden değerlendirmeye başlamalıdır. Çünkü bu kararlar, Türkiye'nin doğru bir noktada olmadığını vurgulayan değerlendirmeler de içermektedir (PETTITI, L-Edmond/DECAUX, Emmanuel/IMBERT, P. Henri, La Conversion européenne des droits de l'homme, Commentaire article Per article, Paris, 1995, s.353-363).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin yansız olmadığı yolundaki suçlamaları bir yana bırakalım. Bir mahkeme için en ağır suçlama budur. Bu suçlama yapılırca, dayanaklarını göstermek ve kanıtlamak gerekir. Yapılacak iş şudur. Önyargısız olarak mahkemenin kararlarını hukukun ışığında irdelemek, varsa yanlışlarını göstermektir. Hepsini bu kadar. (Aynı görüş: DÖNMEZER, Sulhi, Hukuk Kurultayı, s.193).

sonuçlara ulaşacağımızı; Avrupa Birliğine adaylık statümüzü tartışılır kılan etkenlerden birisini de böylelikle aşacağımızı vurgulamakla yetiniyorum²⁵.

Yeter ki, din-devlet ilişkilerinde, insan ve din öğeleri değişmediğinden, ibretlerle dolu insanlık tarihinin bizim de tarihimiz ve kronolojimiz olduğunu unutmayalım. Ondan ders alalım.

Yeter ki, ileri ülkelerdeki eleştirileri değerlendirelim, hastalıklı yönlerini ayıklayalım, dışlayalım.

Yeter ki, “bize özgü laiklik” anlayışında, laikliğin özünün örselenmesine izin vermeyelim. Verirsek laiklik, bize cömertçe sunduğu özgürlüğü, barışçı, akılcılığı, dinamikleri tümüyle geri alır. Türkiye’de yaşanan olay budur.

Türk halkının ezici çoğunluğu, laikliği benimsemiştir; onun laiklikle bir sorunu yoktur. Sorun, zaman zaman, laiklik ilkesinin sapmalara, kırılmalara, hatta başkalaşıma uğratılmasından kaynaklanmaktadır.

Türk halkı, yeni bir anayasa istiyor. Anayasasını ve, anayasalı değil, hak ve özgürlüklerini teslim eden “anayasal devlet”ini geri istiyor²⁶.

---

²⁵ Sayın İler **TÜRKMEN**, bir yazısında, Yunanistan AB içinde laikleşmeye çalıştığını belirttiğinden sonra şu vurguyu yapmaktadır: “Bizde ise laiklik sistemindeki gediklere şimdilik dokunulamıyor.” (Çağdaşlaşma, Hürriyet, 6.6.2000). “Tarih mekanik bir biçimde yinelenmez. Fizikçilerin deyişiyle Benzerlikler inşa eder. Dayanışma benzerlikleri, risk benzerlikleri, tutum benzerlikleri... Daha önceki bunalımlar, olabilecek en iyi hazırlıktır” (MİNC, Alain (M. A. **Alioğulları**), Ankara, 1995, s.1999).

²⁶ **ERDOĞAN**, Anayasal demokrasi, Ankara, 1999; **ALİEFENDİOĞLU**, 124.